

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان :
Study of Postwar Reconstruction of Jamaleh Quarter in Isfahan
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

بازسازی پس از جنگ محله جماله اصفهان

شریف مطوف^۱، مرجان شاهرخیان^۲، الهام کاظمی نیا^{۳*}

۱. دکتری شهرسازی، استادیار عضو هیأت علمی مدعو دانشگاه شهید بهشتی.
۲. کارشناس ارشد بازسازی پس از سانحه، مدرس دانشگاه سوره.
۳. کارشناس ارشد معماری اسلامی.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۱۰/۱۵ تاریخ اصلاح: ۱۳۹۷/۰۴/۰۶ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۵/۰۸ تاریخ انتشار: ۱۳۹۷/۰۸/۰۱

چکیده

اصفهان از زیباترین شهرهای جهان است که محله‌های مسکونی با قدمت و زیبایی منحصر به فردی دارد. یکی از این نواحی قدیمی محله‌ای به نام «دردشت» است که دارای ارزش تاریخی فراوان و محله «جماله» جزئی از آن است. این محله که بافت تاریخی ارزشمندی دارد، در جنگ تحمیلی عراق به ایران مورد حمله هوایی و موشکی قرار گرفت و آسیب دید که پس از آن بازسازی شد. برنامه بازسازی در جماله با هدف احیای محله با استفاده از پایه‌های نظری منطبق بر اصول معماری سنتی صورت گرفت، که انتظار می‌رفت نمونه موفق‌تری ارائه کند، اما در اجرا نتوانست موفق عمل کند و خروجی این پروژه بازسازی، چهره متفاوتی از معماری بومی منبعت از اصول معماری ایرانی و زندگی ساکنان نشان داده است. در نتیجه بافت از نظر کالبد، نظام اجتماعی و اقتصادی، دگرگونی‌های غیرمنتظره‌ای یافت. این مقاله با هدف بررسی نظریه‌ها و روند بازسازی بافت‌های ارزشمند تاریخی و استخراج درس‌هایی از آن، صورت گرفت.

روش تجزیه و تحلیل در این پژوهش، کیفی و از نوع توصیفی تحلیلی است، اما استفاده از داده‌های آماری (در مواقع لزوم) نیز در اثبات فرضیه‌ها صورت گرفته است. پس از بررسی نظریات بازسازی و استخراج شاخص‌ها، آنها را با وضع موجود در محله جماله سنجیده تا بتوان دریافت که آیا اجرای عملیات بازسازی با مبانی نظری مورد نظر منطبق بوده است یا خیر؟ در انتها از تحلیل‌های نظری و آماری جهت اثبات فرضیه و پاسخگویی به پرسش‌های تحقیق استفاده شده است.

نتایج حاصل از این پژوهش گویای این نکته است که آنچه در چارچوب نظری این پروژه مطرح شده با آنچه نتیجه آن پس از گذشت سی سال می‌نماید، بسیار متفاوت و اهداف موردنظر، محقق نشده است. در حین تدوین این مقاله با انجام مطالعات بیشتر این نتیجه نیز حاصل شد که در شهرهای با قدمت تاریخی، دخالت در بافت تاریخی به هر دلیل، امری خطیر و بسیار حساس است. مسئولین و برنامه‌ریزان برای دخالت و به خصوص بازسازی در بافت‌های تاریخی باید با ابعاد گوناگون آن آشنا باشند و با نگاهی همه‌جانبه و ژرف برنامه‌ریزی بازسازی را انجام دهند. داشتن چارچوب نظری مناسب و طرح و اجرای صحیح آن، باعث می‌شود بازسازی بسیار اثرگذار باشد تا جایی که می‌تواند موجب احیا یا اضمحلال و مرگ یک محله شود؛ مانند آنچه در محله جماله اصفهان رخ داده است. علی‌رغم وجود چارچوب و مبانی نظری مناسب، پس از گذشت حدود سی سال از بازسازی این محله، هیچ یک از اصول موردنظر برنامه بازسازی امروزه دیده نمی‌شود.

واژگان کلیدی: بازسازی پس از جنگ، بافت قدیم، اصول معماری بومی، اصفهان، محله جماله.

مقدمه

اصفهان، به‌عنوان یکی از شهرهای تاریخی مهم جهان، دارای مکتب شهرسازی و اصول معماری ویژه‌ای است. اغلب آنها همان اصول معماری بومی ایرانی است که براساس ویژگی‌های این اقلیم وضع

* نویسنده مسئول: ۰۹۱۲۲۴۶۲۷۶۵ e.kazemnia@yahoo.com
* این مقاله مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی ارشد خانم الهام کاظمی نیا با عنوان «بررسی تأثیر تغییرات کالبدی پس از جنگ بر زندگی اجتماعی ساکنین محله جماله اصفهان با توجه به الگوی ایرانی اسلامی» است که به راهنمایی آقای دکتر «شریف مطوف» و مشاوره خانم «مرجان شاهرخیان» سال ۱۳۹۳ دانشگاه سوره به انجام رسید.

بیان مسئله و پرسش‌های پژوهش

یک محله مانند محله قدیمی «جماله»، فارغ از کالبد و بافت، دارای یک روح حاکم بر محله است که به اصول سنتی زندگی افراد محله وابسته است. این اصول همان مواردی است که در کالبد و بافت به منصفه ظهور می‌رسند. پس از آسیب جدی به محله جماله در جریان جنگ تحمیلی، دخالت در یک بافت قدیمی و بازسازی آن ظاهراً بدون توجه به روح محله و بدون شناخت درستی از آن و درک خوب عناصر و مؤلفه‌ها صورت گرفته و تأثیرات آن بر کالبد و بافت محله، به درستی دریافت نشده است تا به رونق‌بخشی مجدد بافت کمک شود. از این رو، ایجاد تغییرات بدون توجه به اصول حاکم بر زندگی مردم محله نتایجی را به وجود آورد که بر زندگی ساکنان و زوال محله بسیار اثرگذار شده است.

شاید محدودیت‌ها و مقررات بازسازی، دانش برنامه‌ریزان و طراحان و مجریان و یا به طور کلی، دست‌اندرکاران ناآشنا به منطقه، سرعت و شتاب‌زدگی، نبود مصالح مناسب یا افراد ماهر در ساخت‌وساز همان‌گونه که پیش از آن در بازسازی بافت قدیم شهر دزفول (شاهرخیان، ۱۳۸۸: ۴) مشاهده شده، تأثیرگذار بوده است. هریک از این‌ها می‌تواند موجب از بین رفتن بافت تاریخی شود. در نتیجه این موارد به عنوان شاخص‌های بازسازی خوب در نظر گرفته می‌شود و براساس آنها به بررسی بازسازی محله جماله پرداخته می‌شود.

براین اساس، سؤال اصلی پژوهش این است که: روند بازسازی محله جماله چگونه بوده است؟ و پرسش‌های فرعی نیز می‌تواند به صورت زیر مطرح شود: بازسازی محله جماله براساس چه چارچوب نظری صورت گرفته است؟ و آیا نتیجه بازسازی محله جماله با چارچوب نظری برنامه‌ریزان بازسازی مطابقت دارد؟

در پاسخ به سؤال پژوهش این فرضیه مطرح می‌شود که به نظر می‌رسد نتیجه بازسازی محله جماله با آنچه به عنوان چارچوب نظری مدنظر دست‌اندرکاران بازسازی بوده است، مطابقت ندارد.

روش تحقیق

این تحقیق از نظر روش‌شناسی متکی بر رویکرد کیفی و از نظر نوع از تحقیقات توصیفی-تحلیلی به‌شمار می‌رود؛ گرچه هنگامی که اطلاعات کمی به دست آمده و تحلیل آن به پیشبرد تحقیق کمک می‌کرده است، از تحلیل آماری و کمی نیز استفاده شده است.

روش گردآوری اطلاعات از طریق مطالعه اسناد و مدارک، و جستجو در شبکه جهانی اینترنت و سازمان‌ها و نهادهای دولتی و غیردولتی است. همچنین در این پژوهش از

شده است. این شهر دارای عناصر و بناهای باشکوهی است که گردشگران را از همه‌جای دنیا به خود جذب می‌کند. اما در کنار عظمت و شکوه این شهر، محلاتی به چشم می‌خورند که رو به افول دارند و جالب توجه این‌جاست که این محلات اجزائی از بخش‌های قدیم و بافت کهن شهر هستند.

به‌طورکلی، آن بخش از شهرهای ایران را که تا عهد قاجار شکل گرفته‌اند، می‌توانیم بافت قدیم بنامیم. درواقع تا زمانی که هنوز تغییرات و تحولات‌تکان‌دهنده و دگرگون‌کننده دوران پهلوی اول شروع نشده است. این بخش، بافت قدیم، درواقع همان بخش درونی شهر است (توسلی، ۱۳۷۲).

از مهم‌ترین و قدیمی‌ترین محلات شهر، «دردشت» نام دارد که خود دارای محلات کوچک‌تر است که محله «جماله» یکی از این محله‌ها است که امروزه دارای مشکلات بسیاری است. این محله در جریان جنگ تحمیلی هدف بمباران هوایی و موشکی قرار گرفت و خسارت به بافت تاریخی آن وارد شد. این پژوهش سعی بر آن دارد تا با شناخت محله جماله و نحوه بازسازی پس از جنگ در آن و پس از گذشت حدود سی سال از بازسازی محله، نشان دهد آیا آنچه مدنظر دست‌اندرکاران بازسازی بر اساس پایه‌های نظری (که ضرورت تداوم معماری با ارزش بومی این سرزمین بوده است) اجرا شده یا خیر؛ و با بررسی تحولات، وضع امروز محله را با توجه به اهداف بیان شده در برنامه بازسازی، بیان کند. فرآیند تحقیق به این شرح است که ابتدا به مطالعه و بررسی ویژگی‌های محله جماله اصفهان و بازسازی در آن پرداخته می‌شود. سپس وضع موجود محله جماله در حال حاضر با بررسی‌های میدانی، مشاهده شواهد موجود، مصاحبه و با استفاده از پرسشنامه در سطح محله با مسئولین و شهروندان، مورد مطالعه قرار می‌گیرد. در پایان، به ارایه پاسخ برای پرسش‌های مطرح شده و ارزیابی فرضیات و ارایه پیشنهادهایی جهت حل مشکلات موجود پرداخته می‌شود.

در این مقاله، که مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی ارشد است، سعی شده خلاصه‌ای از مهم‌ترین نتایج به دست آمده در قالب مقاله‌ای کوتاه به خواننده عرضه شود. از این‌رو، تفصیلهایی که در پایان‌نامه لازم است به ویژه در رابطه با روش انجام تحقیق و چگونگی استخراج شاخص‌های پژوهش، ذکر نشده و خواننده را به متن پایان‌نامه ارجاع می‌دهد. اما در این مقاله، پس از بیان مسأله تحقیق، پرسش‌ها و فرضیه‌های پژوهش، معرفی می‌شوند. در ادامه با بیان پیشینه موضوع پژوهش، به معرفی روش تحقیق پرداخته خواهد شد و بر اساس روش تحقیق، تحلیل اطلاعات و معرفی یافته‌های پژوهش صورت گرفته است.

روش‌های میدانی و پیمایشی با استفاده از پرسش‌نامه و مشاهده و مصاحبه‌های عمیق با مردم، مسئولین، دست‌اندرکاران سازمان‌های دولتی و غیردولتی، شورا و شوراییاری، انجمن‌ها و تعاونی‌ها و واحدهای صنفی فعال، بهره‌گرفته شده است.

پیشینه پژوهش

از جمله تحقیقاتی که در رابطه با ارزیابی و نقد بازسازی‌های پس از جنگ در بافت‌های قدیم انجام شده است می‌توان به پژوهش انجام شده تحت‌عنوان "بررسی تأثیرات کالبدی برنامه بازسازی پس از جنگ بر تغییرات اجتماعی بافت قدیم دزفول" توسط شاهرخیان اشاره کرد. پژوهشگر در باب بررسی بازسازی در این تحقیق نشان داده است که ناآشنایی افراد تصمیم‌گیرنده در بازسازی بافت قدیم، و فقدان نظریات پایه مناسب برای برنامه‌ریزی بازسازی حین جنگ که به دلایلی با سرعت انجام شده است، با تأکید و تمرکز بر خروجی کالبدی، باعث کاهش میل سکونت بومی‌ها در بافت قدیم و جایگزینی افراد غیربومی به‌جای آنها، بروز معضلات اجتماعی و از میان رفتن رونق و حیات یک محله شده است (شاهرخیان، ۱۳۸۸).

درباره محله جماله نیز تاکنون پژوهش‌هایی صورت گرفته است که در برخی از آنها به شاخص‌های معماری اصفهان به عنوان اصول استفاده شده در امر بازسازی اشاره شده است. اصل محرمیت و عدم اشراف، سازگاری و همجواری فعالیت‌ها و عملکردها، استفاده از حداکثر عوامل و خصوصیات محیط طبیعی، سلسله‌مراتب فضاها (رشتیان، ۱۳۸۰)، از مواردی است که از آنها به عنوان اصول اساسی معماری اصفهان یاد شده است که در امر بازسازی نیز مدنظر بوده‌اند. پژوهشگرانی که فعالیت بازسازی در این منطقه را مورد بررسی قرار داده‌اند در بیان علت و چگونگی بازسازی به ضرورت حفظ نشانه‌های گذشته و روح اجتماعی و فرهنگی محله اشاره می‌کنند. خدابخشی، بازسازی و به‌سازی محله را این‌گونه بیان می‌دارد: مرمت و به‌سازی بناهای ارزشمند تاریخی با مدنظر قراردادن معماری سنتی جهت حفاظت از هویت فرهنگی، برقراری ارتباط میان شیوه‌های جدید زندگی با ساختار کالبدی بافت قدیم، ارتقای کیفیت زندگی با حفظ اصالت‌های گذشته و رفع مشکلات اجتماعی، تقویت رونق اقتصادی با فعال کردن مراکز محله (بازارچه‌ها)، ایجاد کاربری‌های فرهنگی و آموزشی جهت ارتقای سطح آگاهی ساکنان (خدابخشی، ۱۳۸۰) صورت می‌گیرد. باتوجه به علل مطرح شده توسط پژوهشگران و آنچه در کتابچه طرح به‌سازی محله جماله به عنوان سند کار بازسازی این محله، که توسط سازمان مسکن و شهرسازی در سال ۱۳۷۲ ه.ش به چاپ رسید،

مطرح می‌شود، پرداختن به امر به‌سازی در بافت‌های تاریخی، مطرح ساختن اصالت‌ها و هویت پنهان در زیر پوسته فرسوده این محلات برای جوامع شهری و نسل حاضر است (مسکن و شهرسازی اصفهان، ۱۳۷۲). پس این‌گونه مشاهده می‌شود که افراد دست‌اندرکار بازسازی به غنای این بافت تاریخی اعتقاد داشتند. بافت تاریخی دارای ساختاری خاص و الگوی کالبدی ویژه خود است. آنها خود را پایبند به اصول گذشته و معماری تاریخی می‌دانستند و سعی نموده‌اند که دچار بحران‌های روز متجلی در معماری مدرن نشوند. هدف از اجرای طرح به‌سازی و احیای بافت تاریخی، طبق ادعای آنان، استقرار هماهنگ شده شرایط جدید زندگی شهری و امکان عرضه خدمات جدید (همان: ۲۰) و موردنیاز بافت است. هرچه میزان مشارکت بافت‌های تاریخی در فعالیت‌های جاری بیشتر باشد امکان بقای بیشتری خواهند داشت (زنگی آبادی و سلطانی، ۱۳۸۶).

پژوهشگرانی که این محله را مورد بررسی قرار داده‌اند اشاره داشته‌اند که در اجرا و نتیجه، این اهداف ذکر شده محقق نشده است. موارد گوناگونی به عنوان علل این نابسامانی ذکر کرده‌اند. محققان عقیده داشته‌اند، با وجود آن که هدف اصلی طرح محله جماله رسیدن به یک محله امروزی با حفظ ارزش‌های گذشته بود، حتی در این حد نیز طرح به ثمر ننشست و کارها در میان راه، رها و یا منحرف شد (وافی، ۱۳۸۸). این انحراف از مسیر اصلی و چشم انداز طراحی شده برای بافت محله جماله و ساکنان آن مشکلاتی را به وجود آورد که این موارد در قالب شاخص‌هایی به صورت موردی بررسی شده‌اند. شاخص‌هایی کلی همچون انطباق بافت جدید با شرایط محیطی و مواردی از این دست از اساسی‌ترین موارد بررسی بوده است که اغلب به آنها اشاره شده است. از نظر پژوهشگران به لحاظ بافت و ساخت‌وساز شهری، بافت قدیم محله جماله اصفهان از انطباق‌پذیری بیشتری با اقلیم اصفهان برخوردار بوده است (قلعه‌نویی و اسدی، ۱۳۹۲).

در اغلب بررسی‌های صورت گرفته به منطبق شکل‌گیری بافت به عنوان خط مشی اولیه اشاره شده است. و اظهارشده دخالت در بافت‌های سنتی شهرهایی چون اصفهان ساختار سلسله‌مراتبی این بافت‌ها را بدون توجه به منطبق شکل‌گیری این بافت‌ها از بین می‌برد (اسماعیلیان و پورجعفر، ۱۳۹۱) این همان موضوعی است که توسط طراحان بازسازی محله جماله نیز مدنظر بوده است اما نتیجه پژوهش‌ها نشان می‌دهد که نتیجه کار بازسازی محله جماله حاصل عدم رعایت معماری بومی (الگوهای ایرانی اسلامی) است (کاظمی‌نیا، ۱۳۹۳).

ضرورت و نوآوری پژوهش

از آنجا که بافت‌ها و بناهای کهن سرمایه‌های ملی هستند،

بر برنامه با نگرشی منفی تلقی می‌شود. در شرایطی که برنامه‌ریزی درستی موجود باشد، می‌توان با فرصت‌انگاشتن فاجعه، به اصلاح معایب و کاستی‌های گذشته پرداخت، البته این شرایط با توجه به محدودیت‌های زمانی در بازسازی و در حالت غیر عادی بودن اوضاع، تا حد زیاد مشکل به‌نظر می‌رسد، خصوصاً در دیدگاه‌های فرصت‌انگاشتن در جهت توسعه‌یافتن که اکثراً ناممکن بوده است (همان).

-نظریه‌های بازسازی از منظر تأکید، تبری و ترکیب در هنگام بازسازی، هر عملی که صورت پذیرد، نسبت به گذشته، در یکی از سه مفهوم زیر قرار خواهد گرفت (کوپ و همکاران، ۱۳۶۶):

۱. بازسازی، تکرار موبه‌موی گذشته و تأکید همه‌جانبه بر دوباره‌سازی گذشته است.

۲. بازسازی، تغییر الگوی به‌تمام معنا در مقابل کالبد، مفاهیم و ارزش‌های اجتماعی، فرهنگی و محیطی گذشته است.

۳. بازسازی، پیوند گذشته با حال و معاصر سازی کالبد پیشین و در واقع ترکیبی از حالت اول و دوم است.

باتوجه به رویکردهای ذکر شده از منظر بازسازی و نظریات دیگر پژوهشگران که در بخش پیشینه پژوهش بدان اشاره شد، می‌توان چارچوب نظری برنامه‌ریزان بازسازی محله جماله اصفهان را باتوجه به آنچه در کتابچه بازسازی محله جماله به صراحت به آن اشاره شده است، این‌گونه بیان داشت که فعالیت به‌سازی و احیاء خصوصاً در بافت‌های تاریخی به شدت متأثر از گذشته تاریخی و الگوها و اصول و مبانی معماری و شهرسازی سنتی است. بدون شناخت این‌ها و آن گذشته تاریخی، گویای هر حرکتی ناپسند و بی‌جا و غیرمنطقی خواهد بود. در اینجا هر خط و مرزی و حریمی بامعنی، بادلیل و منطق است. در زمینه به‌سازی و تهیه طرح اجرایی، شناخت تاریخی و اصول فوق است که حرف اول را می‌زند (مسکن و شهرسازی اصفهان، ۱۳۷۲) باتوجه به این مدعا می‌توان دریافت مبانی نظری موردنظر برای بازسازی و احیای محله جماله بهره‌گیری از اصول تاریخی برای معاصر سازی کالبد پیشین است. نظریه‌پردازان و برنامه‌ریزان بازسازی جماله بازسازی از منظر ترکیب را که درباب آن سخن گفته شد در نظر داشته‌اند.

باتوجه به آنچه درباب نظر به الگوهای تاریخی در برنامه‌ریزی برای بازسازی ذکر شد الزام‌آور است که ابتدا به شناخت الگوهای تاریخی این محله پرداخته شود تا بتوان به واسطه این شناخت شاخص‌هایی را برای سنجش به اجرا درآمدن یا درنیامدن نظریات استخراج کرد و نتیجه را پس از گذشت حدود ۳۰ سال بررسی‌ی کرد. الگوی تاریخی معماری که محله جماله و شهر اصفهان از آن پیروی می‌کند برگرفته از مکتب اصفهان است. عمده شهرسازی اصفهان در دوره

حفظ و نگهداری آنها، حفاظت از میراث ملی کهن و هویت افراد جامعه است. باتوجه به در معرض تهدید بودن این بافت‌ها به لحاظ فرسودگی و تهدیدات متعدد طبیعی مانند زلزله و سیل و تهدیدات انسان‌ساز مانند جنگ و درگیری‌های تروریستی، شناخت این بافت‌ها و سعی در حفظ و نگهداری آنها به واسطه داشتن نقشه‌های عملیاتی برای حفاظت از آنها در برابر تهدیدات مختلف که متکی بر دانش روز و پایه‌های نظری معتبر باشد، ضرورت دارد. همچنین داشتن برنامه برای بازسازی به‌هنگام و صحیح پس از بروز سوانح از مواردی است که همواره باید مدنظر طراحان و معماران و مسئولین باشد. امروزه به واسطه پیشرفت روزافزون دانش بازسازی این مباحث از دیدگاه پژوهشگران گوناگون، مورد بررسی قرار می‌گیرد و پژوهش‌های صورت پذیرفته به تولید دانش بازسازی کمک شایانی کرده است. اما، در اغلب پژوهش‌های صورت گرفته، نتیجه کار بازسازی بیشتر موردنظر بوده درحالی‌که در پژوهش حاضر سعی شده است تا با نگاهی عمیق، چارچوب نظری بازسازی و سپس عملیات و حاصل کار باتوجه به دیدگاه نظری مطرح‌شده توسط برنامه‌ریزان عملیات بازسازی سنجیده شود.

چارچوب نظری

باتوجه به موضوع پژوهش حاضر، نظریه‌های بازسازی از چند منظر بررسی می‌شود، تا بتوان به چارچوب نظری متناسب با این پژوهش دست یافت.

-نظریه‌های بازسازی از منظر مرگ تداوم یا حیات نو آیا جنگ و تخریب سبب عدم تداوم تاریخی شهر و روستاها شده است و یا اینکه تنها مرحله‌ای است که به این تداوم تاریخی سرعت می‌بخشد (کوپ و همکاران، ۱۳۶۶). این دیدگاه از آن‌جا نشأت می‌گیرد که اگرچه با وقوع تخریب در اثر سانحه، به‌نظر می‌رسد که همه چیز از بین رفته و زندگی آن منطقه رو به افول می‌نهد، اما در مقابل مشاهده می‌شود که شهرهای باستانی که از گذشته تاکنون رونق بسیار داشته‌اند در مناطق سانحه‌خیزی قرار گرفته‌اند که بارها دچار زلزله، سیل و آتشفشان شده‌اند؛ اما پس از هر دوره به حیات خود ادامه داده و به درخشش بیشتری رسیده‌اند (شاهرخیان، ۱۳۸۸).

-نظریه‌های بازسازی از منظر فرصت یا فاجعه

فرصت یا فاجعه پنداشتن سوانح و به‌تبع بازسازی پس از آن به این مطلب اشاره دارد که در برخورد با چنین شرایطی، اگر تخریب فاجعه تلقی شود، با رویکردی که حاکی از غافلگیر شدن است، تمام سعی بر آن است که به هر نحو ممکن اوضاع را به حالت قبل برگرداند. در چنین شرایطی معمولاً جبران خسارت همانند پدیده‌ای تحمیلی و اضافه

محلۀ دردشت که محلۀ جماله جزئی از آن است، دارای هستهٔ اولیه‌ای است که در عهد سلجوقی شکل گرفت و در زمان صفویه تکمیل شد (اسمعیلیان و همکاران، ۱۳۹۲: ۷۴). محلۀ جماله در فاصله پانصد متری جنوب غربی مسجد جامع اصفهان و شمال خیابان جمال‌الدین عبدالرزاق قرار دارد، که دارای ارزش‌های ویژه‌ای از نمادهای معماری، شهرسازی، ابنیه عمومی، بافت مسکونی، راسته‌گذرها و گذرهای ارتباطی، بازارچه‌ها، فضاهای عمومی و خصوصی است، در کمتر محلۀ این همه امکانات شهری را به صورت یکجا می‌توان دید. محور اصلی جماله از بازارچهٔ حاج محمدجعفر شروع و با عبور

صفویه رخ داد و در آن دوره مکتب اصفهان در معماری و شهرسازی متولد شد (حبیبی، ۱۳۷۵: ۲). هدف مکتب اصفهان، که در این مقاله نمی‌توان به آن پرداخت به دلیل این که مباحث را گسترده می‌سازد، تحقق بخشیدن به اصل تعادل و توازن، تعادل فضایی-کالبدی، هماهنگی و هم‌آوایی عناصر متباین (همان) است. نظریه پردازان بازسازی در جماله تلاش کرده‌اند با به روزرسانی امکانات محلۀ از جمله امکان تردد ماشین در بافت، گذشته تاریخی و اصول فوق را نیز حفظ کنند.

معرفی جماله و شرح بازسازی و نتایج آن

تصویر ۱. موقعیت محلۀ جماله اصفهان، مأخذ: سازمان نوسازی و بهسازی اصفهان.

کودکان استفاده می‌شود)، بازارچهٔ حاج محمدجعفر آباده‌ای، وجود دارد که نهایتاً به خیابان عبدالرزاق مقابل بازار و مدرسه نیم آور منتهی می‌شود.

جنگ و بازسازی در محلۀ جماله

پس از بمباران‌های متوالی شهر اصفهان در سال ۱۳۶۵ ه.ش در طول جنگ تحمیلی و متعاقب آن اصابت موشک‌های

از حمام وزیر و مقبره امامزاده درب امام به قصر جمیلان رسیده و با عبور از معابر داخل محلۀ به حمام شاه‌علی و سرانجام به میدان امام علی (ع) می‌رسد (تصویر ۱). در طول مسیر این محور که از خیابان عبدالرزاق کوچهٔ جماله شروع می‌شود عناصر شاخصی همچون حمام شاه‌علی، کاروان‌سرای درب زنجیر، مسجد پیرزن، پارک فضای سبز جماله، حمام وزیر (که اکنون به عنوان کانون پرورش فکری

حبیبی در باب الگوهای معماری ایرانی و اصول معماری مکتب اصفهان (حبیبی، ۱۳۷۵)، استفاده شد. همچنین با استفاه از روش دلفی شاخص‌هایی به عنوان شاخص‌های اصلی برای ارزیابی کار بازسازی محله جماله اصفهان استخراج شد. در ادامه تحقیق، اطلاعات به دست آمده از طرق گوناگون با این شاخص‌ها سنجیده شد.

به علت تعدد شاخص‌ها در این جا فقط به برخی از آنها که خود دربرگیرنده چند زیرشاخص هستند اشاره می‌شود؛ شاخص‌هایی نظیر محرمیت و درون‌گرایی، توجه به اقلیم، مصالح ساختمانی بومی، نظام و سلسله‌مراتب، حس مکان‌یابی، تناسبات، انطباق محیطی، محدودیت، عدالت، امنیت. با توجه به آنچه در وضعیت فعلی محله جماله دیده می‌شود و از مصاحبه‌ها به دست می‌آید این شاخص‌ها تقریباً از بین رفته‌اند و جای خود را به اصول شهرسازی و معماری مدرن داده‌اند؛ به گونه‌ای که میان یک محله در یک شهر با قدمت بسیار کم‌تر از این محله، و آنچه در محله جماله دیده می‌شود تفاوتی وجود ندارد.

تحلیل آماری

در باره عدم رعایت الگوی معماری بومی (چارچوب نظری مورد نظر در بازسازی محله جماله)، تجزیه و تحلیل آماری پرسشنامه‌هایی که از ساکنین فعلی و ساکنینی که پس از بازسازی محله جماله را ترک کرده‌اند، با روش زیر نشان می‌دهد:

از روش Chi-square (کای اسکوئر) استفاده شد که خلاصه نتایج حاصل از معنی‌داری آزمون در تصویر ۲ ارائه شده است. باتوجه به مقدار کای اسکوئر ($\text{Chi-square} = 9/80$) تفاوت

متعدد در سال بعد و گسترده شدن دامنه تخریب‌ها، دقت نظر و اتخاذ تدابیر اجرایی به‌سازی محلات قدیم و باارزش تاریخی شهر بیش از پیش الزامی شد. بدین لحاظ پس از بررسی و هماهنگی‌های لازم، اداره کل مسکن و شهرسازی استان اصفهان تصمیم به حضور فعال در اولین محله باارزش تاریخی شهر گرفت و با تصویب محدوده مورد عمل در جلسه مورخ ۶۶/۹/۲۵ کمیسیون ماده ۵ قانون تأسیس شورای عالی شهرسازی و معماری ایران در دل محله جماله اقدام به استقرار دفتر بافت تاریخی و به‌کارگیری نیروهای فنی کارآمد در آن کرد (مسکن و شهرسازی اصفهان، ۱۳۷۲).

کار اجرایی در محله جماله اصفهان از سال ۱۳۶۷ ه.ش با هدف احیای محله آغاز شد. اما این پروژه نیمه‌کاره رها شد و تکمیل نشد.

در این جا ضرورت دارد به بازسازی دوم نیز جهت بهبود اوضاع محله اشاره شود. این پروژه توسط مسکن‌سازان اصفهان انجام شد. پروژه از اوایل مهر ۱۳۸۷ ه.ش آغاز شد، طول کل این مسیر ۶۵۰ متر بود که در طول مسیر بدنه‌سازی و طاق‌زنی انجام شده است. طی بررسی‌های انجام شده و با لحاظ کردن موضوعات طراحی شهری، دسترسی اصلی محله که در طرح تفصیلی بر آن تأکید شده بود مورد مطالعه قرار گرفت و به تعریض یک گذر که عرض‌های متفاوتی با ۲/۵ تا ۴ متر داشت، به عرض ۵ متر منجر شد.

ارزیابی بازسازی محله جماله با توجه به شاخص‌ها

در این پژوهش جهت دستیابی به شاخص‌های الگوهای تاریخی از نظریات نظریه‌پردازان چون استاد پیرنیا و دکتر

سطح معنی داری	درجه آزادی	Chi-square
۰/۰۰۷	۲	۹/۸۰

تصویر ۲. نتایج معنی‌داری کای اسکوئر، مأخذ: نگارندگان.

تحلیل نظری

باتوجه به آنچه از اسناد و اطلاعات برمی‌آید بازسازی صورت گرفته با مبانی نظری مطرح‌شده تطابق ندارد و نتیجه کار بازسازی پس از گذشت حدود ۳۰ سال نشانه‌هایی متفاوت با اهداف و تفکرات اولیه را باز می‌نمایاند. مغایرت بازسازی

معنی‌داری بین فراوانی مشاهده شده و مورد انتظار براساس سطح معنی‌داری کوچک‌تر از ۰/۰۱ وجود دارد. تفاوت این دو نسبت از لحاظ آماری معنادار است و فرض پژوهش تأیید می‌شود. یعنی در بازسازی محله جماله اصفهان به الگوی معماری (بومی) توجه نشده است.

شده‌اند، و بهره‌گیری از الگوهای تاریخی به چشم نمی‌خورند، و این امر در نهایت منجر شد نتیجه کار امری متفاوت با آنچه مدنظر نظریه‌پردازان بود، شد. همان‌طور که در تصاویر نیز دیده می‌شود از بافت باشکوه جماله چیزی جز یک‌سری خانه نیمه ویران و یک محله با معضلات اجتماعی فراوان باقی‌نمانده است. در طی مراحل بازسازی در این محله علی‌رغم داشتن چارچوب نظری مناسب اما به دلایلی طرح‌های مدنظر اجرا نشد. در این محله علاوه بر از دست‌دادن هویت و بافت تاریخی گذشته، امکانات جدید نیز به خوبی در محله جای نگرفت و خود معضل دیگری شود. با توجه به چارچوب‌های نظری بررسی شده در باب دانش بازسازی فرصت انگاشتن تهدیدات خود نباید علت وقوع مشکلات دیگری در بافت

صورت گرفته با اصولی که طراحان و دست‌اندرکاران برای آن در نظر گرفته‌اند منجر به عدم تمایل ساکنان بومی و ترک آن محله توسط آنها و بروز معضلات بسیار اجتماعی که پیش از بازسازی هیچ‌یک از آنها دیده نمی‌شد، شده است که این موارد خود گویای عدم موفقیت بازسازی با توجه به چارچوب نظری تبیین شده است.

علی‌رغم آنکه چارچوب نظری بازسازی محله جماله سعی در حفظ ارزش‌ها و بناهای تاریخی علاوه بر اضافه کردن امکانات جدید به محله بود، اما در مرحله اجرا خیابان‌کشی‌های متعدد، سرعتی‌سازی و تخریب خانه‌های نیمه‌ویران بر اثر اصابت موشک و بمب به‌جای بازسازی آنها و مواردی از این قبیل آن‌گونه می‌نمایاند که نظریات معماری مدرن اجرا

تصویر ۴. خانه‌های متروکه رها شده در محله جماله. مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۳. خانه‌های نوساز در جوار بافت تاریخی جماله. مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۶. فضاهای باز محله جماله که تبدیل به پارکینگ شده است. مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۵. خانه‌های قدیمی تخریب شده در محله جماله. مأخذ: نگارندگان.

سلسه مراتب است، از بارزترین معضلات امروز بافت محله جماله است.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

آنچه براساس چارچوب نظری موردنظر در بازسازی محله

شود (تصاویر ۳ الی ۶).

باتوجه به شاخص‌های مطرح‌شده در بالا و مشاهدات و مصاحبه‌ها تقریباً هیچ‌یک از آنها رعایت نشده است. و اشراف خانه‌ها به یکدیگر و از بین رفتن بافت نظام‌مند که دارای

- نمونه موردی: اصفهان، در دشت"، نشریه مدیریت شهری، (۳۲).
- توسلی، محمود. (۱۳۷۲). *بافت قدیم مقدمه‌ای بر مسأله، خلاصه مقالات سمینار تداوم حیات در بافت قدیمی شهرهای ایران، دانشگاه علم و صنعت.*
 - حبیبی، سیدمحسن. (۱۳۷۵). *مکتب اصفهان، اعتلا و ارتقاء مفهوم دولت نشریه صفه، ۶ (۲۳) ۱-۱۴.*
 - خدابخشی، شهره. (۱۳۸۰). *ارزیابی طرح بهسازی محله‌جماله اصفهان از دید بهره‌برداران، مجله شهرداری‌ها، ۳(۲۵): ۲۲-۱۷.*
 - رشتیان، سید محمد. (۱۳۸۰). *احیای عملکرد مسکونی در مراکز شهرهای تاریخی: نمونه اصفهان، مجله شهرداری‌ها، ۳(۳۴): ۲۷-۲۲.*
 - زنگی‌آبادی، علی و سلطانی، لیلیا. (۱۳۸۶). *تحلیل فضایی اسکان مهاجرین در بافت‌های قدیمی پیرامون محور فرهنگی شهر اصفهان نشریه پژوهشی دانشگاه اصفهان، ۳(۲۴): ۴۰-۲۷.*
 - شاهرخیان، مرجان. (۱۳۸۸). *"بررسی تأثیرات کالبدی برنامه‌سازی پس از جنگ بر تغییرات اجتماعی بافت قدیم دزفول"، پایان‌نامه منتشر نشده کارشناسی ارشد، دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی.*
 - مسکن و شهرسازی اصفهان. (۱۳۷۲). *وزارت مسکن و شهرسازی، اداره کل مسکن و شهرسازی استان اصفهان.*
 - قلعه‌نویی، محمود و اسدی، غزال. (۱۳۹۲). *مطالعه تطبیقی ریخت‌شناسی بلوک‌ها و قطعات شهری محله جماله اصفهان در سال ۱۳۵۵ و ۱۳۸۲، مجله مرمت و معماری ایران، ۳(۶): ۴۱-۵۳.*
 - کاظمی‌نیا، الهام. (۱۳۹۳). *بررسی تأثیر تغییرات کالبدی پس از جنگ بر زندگی اجتماعی ساکنین محله جماله اصفهان با توجه به الگوی ایرانی/اسلامی، پایان‌نامه منتشر نشده کارشناسی ارشد. دانشکده معماری دانشگاه سوره.*
 - کوپ، آناتول، بوشه، فردریک و پولی، دانیل. (۱۳۶۶). *معماری بازسازی تهران: مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن.*
 - وافی، محمدحسین. (۱۳۸۸). *نگرشی دوباره به طراحی شهری محله جماله اصفهان، نشریه هفت شهر، (۲۸): ۱۰۴-۱۱۱.*

جماله رخ داده، نتیجه‌ای متفاوت را در پی داشته و پس از گذشت سال‌ها آنچه از اوضاع این محله برمی‌آید با اهداف ذکر شده در چارچوب نظری طرح متفاوت است. برنامه بازسازی نه تنها نتوانسته فضاهای شهری اولیه را بازسازی کند و کیفیت زندگی در آنها بهبود بخشد، بلکه مشکلات عدیده برای ساکنان آن به وجود آورده است. البته همان‌طور که اشاره شد در مبانی نظری طرح توجه همه‌جانبه به موضوعات گوناگون در محله شده است. اما نتیجه آن تناسبی با این موارد ندارد و این‌که این نتیجه به دلیل اجرای نامناسب یا مواردی دیگر بوده خود موضوع پژوهش دیگری است و در حوزه این پژوهش نمی‌گنجد. بررسی عمیق اما به صورت دقیق بر روی یک موضوع خاص یا بخشی از آن می‌تواند احتمال خطاها را پایین آورد، چنان‌که اکنون مشخص شد اگرچه به نظر می‌رسید مبانی نظری و چارچوب تصمیم‌گیری برای بازسازی محله جماله اصفهان صحیح بوده است اما در عمل نتیجه نامطلوبی حاصل شد. پس می‌بایست مطالعات بسیار دقیقی در این رابطه انجام می‌شد که چگونه می‌توان مبانی نظری صحیح را در عمل کاربردی نمود؟

پیشنهاد می‌شود با توجه به ارزشمندی بافت‌های تاریخی و از سویی در معرض تهدید بودن آنها، جهت بازسازی و به‌سازی این بافت‌ها برنامه‌ریزی شود تا در مواقع لزوم، نداشتن فرصت یا مواردی از این دست موجب از بین رفتن بافت نشود. تهیه برنامه‌ریزی راهبردی و همچنین نقشه‌های چند بعدی حاصل از برنامه‌های استراتژیک، در این زمینه بسیار می‌تواند راهگشا باشد.

فهرست منابع

- اسماعیلیان، سحر و پورجعفر، محمدرضا. (۱۳۹۱). *در جستجوی معیارهای شکل‌دهنده شبکه فضاهای شهری در بافت‌های تاریخی ایران؛*

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله

مطوف، شریف، شاهرخیان، مرجان و کاظمی‌نیا، الهام. (۱۳۹۷). *بررسی بازسازی پس از جنگ محله جماله اصفهان. باغ نظر، ۱۵ (۶۵): ۴۸-۴۱.*

DOI: 10.22034/bagh.2018.74078

URL: http://www.bagh-sj.com/article_74078.html